

ΕΚΔΟΤΙΚΕΣ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΤΩΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΩΝ ΤΟΥ ΣΑΙΞΠΗΡ ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ ΘΕΟΤΟΚΗ

Η τύχη του Σαίξπηρ στην Ελλάδα, και ιδιαίτερα το θέμα της μετάφρασης έργων του από τον Κωνσταντίνο Θεοτόκη, όσο γνωρίζω, δεν απασχόλησαν τον Σταμάτη Καρατζά. Γενικότερα, σημειώνω πως το προ 30ετίας δημοσίευσμά του, *Σμύρνης Τραγωδίες* (1958) δίνει ένα μέτρο των δραματολογικών ενδιαφερόντων του, και ότι από την *Αλληλογραφία των [λεγόμενων] Πρώτων Δημοτικιστών*, προκύπτει, ότι ο Επτανησιακός δημοτικισμός του Θεοτόκη — ύστερα από την πρώιμη και εν συνεχεία διαλειπτική συνεργασία του με τον *Νουμά* (1904-8, 1910, 1912, 1915-6)— δεν ευθυγραμμίστηκε με την Ψυχαρακή ορθοδοξία και τους πιστούς της. Ακόμη και απέναντι στον Παλαμά, όπως θα ιδούμε, η στάση του Θεοτόκη ήταν σαφώς αιρετική. Ωστόσο, θέλω να ελπίζω πως η σκιά του στοργικού συναδέλφου, που τιμούμε σήμερα, θα δεχτεί με ευμένεια και τούτη την προσφορά νέων στοιχείων από την άγραφη ακόμα ιστορία του αγώνα για την λογοτεχνική καταξίωση της γνήσιας Δημοτικής.

Α'

Στα 1977, όταν εξέδωσα τον *Άμλετ* στην μετάφραση Θεοτόκη, η οποία ελάνθανε επί 50 τόσα χρόνια, ενόμιζα πως είχα διερευνήσει όλα τα στοιχεία που διαθέταμε για την Σαιξπηρική δραστηριότητα του υπέροχου αυτού μεταφραστή, και θεωρούσα πως ήμουν σχεδόν έτοιμος να προχωρήσω στην έκδοση της ομοίως λανθάνουσας μετάφρασής του, της τραγωδίας του *Βασιλιά Λήαρ*. Όμως, χωρίς ιδιαίτερη από μέρους μου προσπάθεια, βαθμηδόν προστέθηκαν άγνωστα στοιχεία, που θα τα παρουσιάσω σήμερα, κατ' ανάγκην συνοπτικά είτε επιλεκτικά.

Έτσι, πρώτα-πρώτα, στα 1983, ο παλαιός φίλος Γιώργος Φέξης έθεσε αυθόρμητα στην διάθεσή μου ένα τετράδιο με αποδείξεις πληρωμών τού ομώνυμου εκδότη και παππού του, το οποίο συμπεριλάμβανε δύο ανέκδοτες επιστολές του Θεοτόκη. (Φωτοτυπία του τετραδίου αυτού κατέθεσα σχεδόν αμέσως στο Αρχείο του Σπουδαστήριου μας, επιφυλάσσοντάς μου την προτεραιότητα της παρουσίασης μονάχα των επιστολών Θεοτόκη). Ιδού, λοιπόν, τώρα, το κείμενό τους, που φωτίζει την από το 1929 γνωστή ματαιώση της

έκδοσης του *Δήαρ* σε προωθημένο τυπογραφικό στάδιο. Η πρώτη επιστολή απευθύνεται προσωπικά στον αδίκως σήμερα λησμονημένο διευθυντή της θρυλικής «Βιβλιοθήκης Φέξη», τον Κεφαλονίτη λόγιο και τάχα φιλόσοφο-λογοτέχνη Ιωάννη Ζερβό (1875-1944)—ο οποίος συχνά συγχέεται με τον πρεσβύτερό του Καλύμνιο ποιητή, πεζογράφο και κριτικό Γιάννη Κλ. Ζερβό (1844-1959).

A 1.

Καρουσάδες 21 Οκτωβρ. 1911

Αξιότιμε Κύριε Ιωάννη Ζερβέ,

Έλαβα ψες το λυπηρό σας γράμμα. Και σας απαντώ αμέσως: Καταλαβαίνω πως για να το γράψετε έπρεπε να είστε υποχρεωμένος· γιατί βέβαια δε λησμονείτε πως σύμφωνα με το γράμμα σας, που κατέχω, δεν σας έστειλα τα χειρόγρατά μου παρά αφού ρητώς μου υποσκηθήκατε ότι δε θα αλλαχτή ούτε μία λέξη. Βρίσκω λοιπόν πως όλη τούτη η δουλειά θα μπορούσε να γίνη νομιμώτερη. Τα λόγια που ξυπάζουν τον κ. Φέξη, κατά τη γνώμη μου αποδίδουν στο Ελληνικό το μεσαιωνικό χρώμα του κειμένου, και γενικά η γλώσσα στα μεταφράσματά μου δεν έχει διαφορά από τα διηγήμα-
τα.!

Αλλά ας μην εξευτελίζουμε την ανθρωπότητα. Στον κύριο Φέξη δε[ν] συμφέρουν τα μεταφράσματά μου. Από τ' άλλο μέρος η θυσία που μου ζητά μου είναι αδύνατη γιατί τότες θα εθυσιάζα την ανεξαρτησία μου. Για δαύτο σας παρακαλώ να μου στείλετε πίσω τα δυστυχισμένα μου χειρόγραφα, γιατί δεν έχω αντίγραφα, συμπληρώνοντας το κολοβωμένο χειρόγραφο του *Δηρ* με το τυπωμένο φύλλο και 1 ή 2 σελίδες που θα λάβετε τον κόπο να μου εσωκλείσετε.

Η δοκιμή που έκαμα με το κατάστημά σας ήταν πραγματικά πικρή, αλλά απάνω απ' όλα είναι η ανάγκη.

Σας ασπάζομαι

Κωνστ. Θεοτόκης

Δύο μήνες αργότερα, ο Θεοτόκης γράφει απευθείας πλέον στον Γεώργιο Φέξη, ο οποίος τώρα ξέρουμε πως είχε λάβει γνώση της επιστολής προς τον Ζερβό:

A 2.

Καρουσάδες, Κέρκυρα 16 Δεκεμβρίου 1911.

Αξιότιμε Κύριε Γ. Φέξη,

Έλαβα το γράμμα σας της 12 Δεκ. κ' έχω την τιμήν να σας απαντήσω τα ακόλουθα:—

Κατά την αντίληψή μου δεν αναλάβετε μόνο την υποχρέωση να τυπώσετε τές δύο τραγωδίες του Σαίξπηρ, αλλά και το ποίημα του Λουκρητίου, που δεν το αναφέρετε καθόλου στο γράμμα σας, και τα τρία έργα σύμφωνα με τη ρητή μας συμφωνία χωρίς να αλλαχτούν ούτε από μία λέξη. Μου μιλείτε για κρυμμένα ελαττώματα, και μαλλιαρά λέγετε πως δεν ευρήκατε στα έργα μου: Χωρίς να συμεριζομαι την τόσο ευνοϊκή κρίση σας για τα ολίγα μου δοκιμάσματα στην τέχνη, καθώς σας έχω ξαναγράψει μου είνε εντελώς αδύνατο για οποιοδήποτε λόγο να θυσιάσω κάτι από την ανεξαρτησία μου, και να υποβληθώ σε οποιαδήποτε λογοκρισία, που ως φαίνεται έχετε την αξίωση να εξασκήσετε, επειδή καταβάλετε τα έξοδα του τύπου. Και η λογοκρισία σας αυτή δε θα εστηριζόταν παρά στην προσωπική σας γνώμη | και στην ιδέα κάποιων υπαλλήλων σας, γιατί έως σήμερα δεν ενομοθετήθηκε ούτε από Βουλή ούτε από Ακαδημία ποιές είνε οι μαλλιαρές οι λέξεις και ποιές οι κουρεμένες, καθώς ούτε κανείς που νάχει το μυαλό του δεν ημπορεί να δώσει έναν ορισμό τού τί είνε μαλλιαρισμός.—Σας παρατηρώ κι όλες πως στη ζωή μου δεν έγγραφα μονάχα διηγήματά μα και ετύπωσα δύο μεταφράσματα, άτεχνα όσο θέλετε, που μου εστοίχισαν όμως κόπο και εργασία. Και εάν, όπως μου ελέγατε όταν με εκαλούσατε να συνεργαστώ στη βιβλιοθήκη σας, παρακολουθήσατε το στάδιο μου στην τέχνη, θα έχετε βέβαια ιδεί, πως στη μετάφραση των Γεωργικών του Βεργιλίου έχω μεταχειριστεί πλέον των 200 λέξεων, που είνε άγνωστες ή ασυνείθιστες στα βιβλία, κι αυτές έχουν τη μεγαλύτερη αξία του μεταφραστικό [sic] μου έργο.—

Στα έργα που ηθέλετε να τυπώσετε ό,τι σας ξυππάζει είνε βέβαια εκείνο που δίνει σε μία μετάφραση χρώμα, το μεσαιωνικό χρώμα που της αρμόζει, και σαν τεχνίτης στη μικρότητά μου, μου είνε αδύνατο να θελήσω να αφανίσω το έργο μου για να σας ευχαριστήσω, ή για να ευχαριστήσω το κακό γούστο του σημερινού κοινού, ή για να ωφεληθώ αλλοιώτικα.— ||

Αλλά το ζήτημά μας δεν είνε αυτό. Υποσκεθήκατε ρητώς να τυπώσετε τα μεταφράσματά μου όπως είνε γραμμένα κ' έχω την απαίτηση να κρατήσετε το λόγο σας. Δίνω λοιπόν σήμερα εντολή του δικηγόρου μου να συντάξει την αγωγή. Η απόφαση του δικαστήριου θα είνε χωρίς άλλο ευνοϊκή για εμέ,

γιατί το δίκαιο είναι με το μέρος μου, και θα χαρώ πολύ να την ιδώ τυπωμένη στο ξώφυλλο των βιβλίων μου, γιατί δεν αισθάνομαι καμιά εντροπή αν οι σύγχρονοί μου με στολίσουν με το παράνομα μαλλιαρός, πράμα που συχνά ως τα τώρα τόχω ακούσει, αφού μαλλιαροί λέγονται σήμερα οι επισημότεροι άντρες του Ελληνισμού.

Αδράχνω την ευκαιρία για να σας ευκηθώ καλές εορτές κ' ευτυχισμένον το καινούριο χρόνο

και μένω δικός σας.

Κωνστ. Θεοτόκης.

Το σημαντικότερο, κατά την αντίληψή μου, κοινό σημείο των δύο αυτών επιστολών, είναι η ανυποχώρητη επιμονή του τότε σχεδόν 40χρονου Θεοτόκη σε αυτό που ονομάζει «μεσαιωνικό χρώμα»—άσχετο αν ο Σαίξπηρ δεν ανήκει στον Μεσαίωνα. Σχετικά με το βασικό αυτό θέμα της μεταφραστικής του πρακτικής, είχα, στα 1977, με την ευκαιρία της έκδοσης του 'Αμλετ, σχολιάσει σύντομα «τον συνειδητό χρωματισμό του λόγου με κορφιάτικους ιδιωματισμούς και δημοτικούς αρχαϊσμούς, οι οποίοι, κατά την γνώμη μου», —συνέχιζα— «αποστασιοποιούν εύστοχα το σαιξπηρικό δράμα από τον σύγχρονο Έλληνα αναγνώστη, δηλ. λειτουργούν περίπου όπως τα ελισαβετιανά αγγλικά για τον σημερινό Βρετανό ή Αμερικανό ή άλλον αγγλόφωνο».

Όσο για την άλλη σαιξπηρική μετάφραση που ο Θεοτόκης είχε δώσει για έκδοση στον Φέξη, πιθανώς ήταν ο Οθέλλος—που τελικά εκδόθηκε από τον οίκο Βασιλείου στα 1915.

Β'

Η άλλη και πολυαριθμότερη ομάδα στοιχείων τέθηκε γενναιόδωρα στην διάθεσή μου από τον λόγιο εκδότη Φίλιππα Βλάχο, του οποίου η αφοσίωση στην μνήμη του Θεοτόκη και στο έργο του μας έχει καταστήσει όλους, από χρόνια, οφειλέτες του. Πρόκειται για τις φωτοτυπίες 31 επιστολών του Θεοτόκη προς τον δαιμόνιο Νίκο Ζελίτα, γνωστότερον ως Στέφανο Πάργα (1888-1938), τότε διευθυντή του Αλεξανδρινού περιοδικού *Γράμματα* καθώς και του ομώνυμου εκδοτικού οίκου. (Τα πρωτότυπα των επιστολών βρίσκονται σήμερα στο Ε.Λ.Ι.Α., και τούτη η μερική παρουσίασή τους γίνεται με την ευγενική συγκατάθεση του παραδειγματικού συλλέκτη Μάνου Χαριτάτου).

Από τις 31 αυτές επιστολές, οι οποίες κλιμακώνονται σχεδόν αδιαλεί-

Εκδοτικές περιπέτειες των μεταφράσεων του Σαίξπηρ από τον Κωνσταντίνο Θεοτόκη

πτως από τον Μάρτιο 1912 ίσαμε και τον Οκτώβριο 1922 (βλ. Επίμετρο), οι δέκα αναφέρονται εν όλω ή εν μέρει στις σαιξπηρικές μεταφράσεις του Θεοτόκη. Θα περιοριστώ κυρίως στην ανάγνωση επιλογής περικοπών τους, προτάσσοντας ή παρεμβάλλοντας ελάχιστα απαραίτητα σχόλια.

Οι δύο πρώτες επιστολές είναι γραμμένες σε έξι μηνών απόσταση η μία από την άλλη—άγνωστο γιατί, αφού λένε περίπου τα ίδια, με την διαφορά πως η πρώτη είναι εκτενέστερη και λεπτομερέστερη. Δεν απευθύνονται προσωπικά στον Πάργα, διότι τότε ακόμη το περιοδικό *Γράμματα* εμφανιζόταν ως συλλογικό όργανο μιας συντροφιάς νέων διανοουμένων της Αλεξάνδρειας.

B 1

Καρουσάδες, 25/2/912

Αξιότιμοι Κύριοι,

Επέρσυ, όταν επρόκειτο να συστήσετε τα «Γράμματα», είχα λάβει ένα γράμμα σας, όπου μου αναγγέλνατε την έκδοση του περιοδικού σας, κ' εζητούσατε τη συνεργασία μου. Επειδή τότες δεν είχα τίποτες έτοιμο, ανάβαλλα να σας απαντήσω, και το κάνω σήμερα. Ημπορώ να σας προσφέρω μια μετάφραση σε στίχους του *Οθέλλου* του | Shakespeare, μιαν άλλη της *Λυσιστράτης* του Αριστοφάνη, και τέλος ένα μεγάλο καινούριο διήγημα. [Μάλλον πρόκειται για την νουβέλα *Η Τιμή και το Χρήμα*, που δημοσιεύτηκε λίγους μήνες αργότερα, σε συνέχειες, στον *Νουμά*.].

Για ταις δύο μεταφράσεις απαραίτητος όρος που τον βάζω εγώ είναι να μην αλλαχτεί ούτε λέξη από το κείμενό μου, να μου στέλνονται 'δω τα δοκίμια, και να τραβηχτούν οι μετάφρασες σε χωριστά βιβλία με έξοδά σας αφού δημοσιευτούν στο περιοδικό.

Για το διήγημα, σας παρακαλώ να μου προτείνετε τους όρους σας. |

Περιμένοντας απάντησή σας
μένω με πολλήν εκτίμηση,
Κωνσταντίνος Θεοτόκης

B 2

Καρουσάδες 15/VIII/912

Αξιότιμοι Κύριοι,

Έλαβα το γράμμα σας στο οποίο μου ζητάτε κάτι για το περιοδικό σας. Για τώρα δεν έχω τίποτα έτοιμο άλλο από μία μετάφραση του *Οθέλλου* του

Shakespeare, που είμαι έτοιμος να | σας στείλω, αν βγει, έπειτα από τη δη-
μοσίεψη, σε ξεχωριστό φυλλάδιο. Θα έβανα όρο να μην αλλαχτεί καμμία λέξη,
και θα ήθελα να ελάβαινα τα δοκίμια.

Περιμένοντας απάντηση,

σας χαιρετάω με όλη την εκτίμησή μου

Κωνσταντίνος Θεοτόκης

Δεν ξέρουμε ποια ήταν η ανταπόκριση του Αλεξανδρινού περιοδικού σε
τούτες τις προτάσεις συνεργασίας. Πάντως, κατά τα δύο επόμενα χρόνια, ο
Θεοτόκης στέλνει στα *Γράμματα* άλλες 12 επιστολές, που δείχνουν πως είχε
δώσει απόλυτη προτεραιότητα στην φιλολογική και τυπογραφική επιμέλεια
της έκδοσης των *Έργων* του Λορέντσου Μαβίλη (1915) και στην δημοσίευ-
ση του *Νάλας και Νταγιαμάντη*, σε μετάφραση Μαβίλη-Θεοτόκη (1914).

Μόλις με το 14ο γράμμα του επανέρχεται, σχεδόν παρεμπιπτόντως, στο
θέμα της προσωπικής του συνεργασίας. Αξιοσημείωτη είναι η προτίμηση που
δίνει στην μετάφραση του Λουκρήτιου —η οποία εν τέλει εκδόθηκε με καθυ-
στέρηση 72 ετών (1986)—, καθώς και η δήλωσή του πως έχει έτοιμες για
έκδοση 4 τραγωδίες του Σαίξπηρ. Η παράγραφος που θα διαβάσω παρουσιάζ-
ει γενικότερο ενδιαφέρον, για τις θαρρετές κριτικές απόψεις του Θεοτόκη.

B 14.

Καρουσάδες 26 Μαΐου 1914

Αξιότιμε Κύριε,

.....
Αν εξακολουθείτε να τιμάτε την εργασία μου, και αν ο τρόπος της έ-
γδοσης του *Νάλα* δε σας πολυβάρυνε, θα επιθυμούσα να τυπώσω με τον ίδιον
τρόπο και άλλα μου έργα· απ' όλα θα προτιμούσα για εφέτος τη μετάφραση
του | Λουκρήτιου. Το ποίημα έχει 6 βιβλία από 1200-1400 στίχ. το καθένα,
και αν το περιοδικό σας βγαίνει ταχτικά κάθε 2 μήνες, θα ημπορούσαμε σ'έ-
να χρόνο να το τυπώσουμε. Έγώ θα σας πλέρωνα το χαρτί για να βγάλετε
500 αντίτυπα χωριστά. Την εργασία αυτή θα την ενόμιζα ωφέλιμη για την
Ελληνική τέχνη, γιατί τέλος οι Ρωμηοί θα καταλάβαιναν κάπως, αν διαβά-
σουν? τί έχει να ειπεί Φιλοσοφική ποίηση, πράμα τελείως διαφορετικό από
εκείνο που αυτοί πιστεύουν, τελείως διαφορετικό από τα παραληρήματα και
περιμαζώματα του φιλοσοφικού μέρους του *Δωδεκάλογου του Γύφτου*, ή και
από τις αφιλοσόφητες ανοησίες του Σικελιανού. Απάνω σ' αυτήν την υπόθεση

μού δίνετε την απάντησή σας. Αν το έργο σάς φαίνεται μεγάλο, σας δίνω με τους ίδιους όρους | μίαν ή περισσότερες τραγωδίες του Σαίξπηρ (*Οθέλλος, Αηρ, Μακβέθ και Τρικυμία*, όποιες θέλετε από αυτές), που η κάθε μιά τους είναι εύκολο και πρέπει να χωρέσει σ' έναν αριθμό των *Γραμμάτων*:

.....

Πέντε μήνες και πέντε επιστολές αργότερα, είναι φανερό πως ο Πάργας είχε προκρίνει την μετάφραση της *Τρικυμίας*, η οποία τελικώς εκδόθηκε από τα *Γράμματα* στα 1916—εν μέρει λόγω των αντίξοων περιστάσεων του Παγκόσμιου Πολέμου. Τα επόμενα γράμματα δείχνουν τον Θεοτόκη να κάνει προσεχτικούς, έμπειρους και παστρικούς λογαριασμούς — πιθανότατα επειδή η οικονομική κατάσταση της Βοημίδας συζύγου του χειροτέρευε σταθερά.

B 19.

Κέρκυρα 18 Οχτ. 1914

Αξιότιμε Κύριε Πάργα,

.....

Τέλος, σας ξαναευχαριστώ για την προθυμία σας να τυπώσετε τα φτωχά μου τα έργα, και για την καλή ιδέα που έχετε γι' αυτά, χωρίς να το αξίζουν βέβαια. Σας στέρνω λοιπόν την *Τρικυμία* του Shakespeare, κατά την επιθυμία σας, με τον όρο να μου στείλετε τυπογραφικά δοκίμια, και να μου τραβήξετε τη μετάφραση σε ξεχωριστό φυλλάδιο, με τους ίδιους όρους όπως και το *Νάλα*, δηλαδή βαστώντας για σας τ' αμισά αντίτυπα, και με τη διαφορά πως θα πλερώσω κάτι περισσότερο για την αξία του χαρτιού. Το περισσότερο σας παρακαλώ να μου το ορίσετε από τα τώρα. Σας παρακαλώ κι όλα να κρίνετε όσο μπορείτε αυστηρά το έργο, και να το τυπώσετε αν μόνο σας φανεί παρουσιάσιμο.

.....

Εδώ, επιτρέψτε μου να παρεμβάλω μια περικοπή ενός επόμενου γράμματος, η οποία μαρτυρεί την χιουμοριστική φιλαρέσκεια του Θεοτόκη.

Κέρκυρα, 26 Οχτ. 1914

Αξιότιμε Κύριε,

.....
... Σας είχα στείλει κιόλα τις προάλλες τη μετάφραση της *Τρικυμίας* με όλες τις χρειαστές οδηγίες. Περιμένω τώρα ανυπόμονα την κρίση Σας απάνω σ' αυτό το έργο μου. Στο γράμμα Σας μου εξητούσατε μία φωτογραφία μου. Δυστυχώς πρέπει να σας αρνηθώ τη χάρη γιατί η τελευταία φωτογραφία μου είναι καμωμένη προ 22 χρόνων και μπορείτε να φανταστείτε πόσα χαλάσματα έφερε ο καιρός από τότες. Κ' έτσι Σας ρωτώ αν αντίς από την εικόνα μου θέλετε να τυπώσετε (γιατί γι' αυτό υποθέτω Σας εχρειαζότουν η φωτογραφία!) την εσώκλειστη φωτογραφία του χωριού μου. Είμαι πρόθυμος να Σας στείλω 500 αντίτυπα ή και περισσότερα βγαλμένα στο σκήμα των *Γραμμάτων* και στο ίδιο χαρτί απάνω κάτω. . .

Η φωτογραφία ή μάλλον υδατογραφία των Καρουσάδων, τυπωμένη σε τετραχρωμία, πράγματι δημοσιεύτηκε ως προμετωπίδα στο τριπλό τεύχος Ιουλίου 1915 των *Γραμμάτων*. Θυμίζω πως σε ανάλογη περίπτωση, ο Καβάφης, δύο χρόνια αργότερα, έδωσε για δημοσίευση στα *Γράμματα* μια παλαιά του φωτογραφία με λεζάντα «Κ. Π. Καβάφης (προ χρόνων)».

Επιστρέφοντας στα 1914, συνεχίζω με αποσπάσματα από άλλες τρεις πρακτικές επιστολές:

Καρουσάδες 7 Νοεμβρ. 1914 έ.π.

Αξιότιμε Κύριε,

.....
Ο υπολογισμός των εξόδων της *Τρικυμίας* του Σαίξπηρ μού εφάνηκε υπερβολικός. Ναι, το χαρτί είναι ακριβώτερο τώρα, αλλά η διαφορά θά'ναι 2-3 φρ. τα 500 φύλλα, και λογαριάζοντας κι όλας με τα παζάρια που μου γράφετε 18-20 φρ. τα πεντακόσια φύλλα, λογαριάζοντας κι όλας πως η *Τρικυμία* δε θα πιάσει περισσότερο από 3-3¹/₂ τυπογραφικά φύλλα, για τα 400 αντί-

Εκδοτικές περιπέτειες των μεταφράσεων του Σαίξπηρ από τον Κωνσταντίνο Θεοτόκη

τυπα τα περισσευόμενα που θα τραβήξετε, το έξοδο δε θά'ναι μεγαλύτερο | από 50 φρ., εκτός αν μετράτε μαζί και το στοιχειοθέτημα. Σ' αυτήν την περίπτωση σας ειδοποιώ, αξιότιμε Κύριε, πως για εφέτος τουλάχιστο δεν είμαι σε θέση να ξοδέψω τέτοιο ποσόν, και το τύπωμα επομένως πρέπει να αναβληθεί. Η συμφωνία ήταν πάντα να Σας αποζημιώνω για το περισσευόμενο έξοδο· άλλο δεν μπορώ να κάμω. Μπορώ μόνο από τα 400 αντίτυπα να σας αφήσω τα 300 και να πάρω 100 αφού εμέ δε μου χρειάζονται.

.....

Ο κ. Ασπιώτης, που μνημονεύεται στα δύο επόμενα γράμματα ήταν ο Κωνσταντίνος, γιός και διάδοχος του ιδρυτή του φημισμένου κερκυραϊκού χρωμοτυπολιθογραφείου, το οποίο αργότερα μεταφέρθηκε στην Αθήνα με την επωνυμία «Ασπιώτη-ΕΛΚΑ», και είχε τυπώσει στα 1908 ένα μέρος της μετάφρασης του Καλιδάσα, και στα 1914 την *Τιμή και το Χρήμα*. Επίσης, ίσως χρειάζεται να επισημάνω πως ο Θεοτόκης χρησιμοποιεί τις λέξεις «ωφέλεια» και «όφελος» με την σημασία του εμπορικού κέρδους, και τη λέξη «ποσό» με την έννοια της ποσότητας.

B 23.

Κέρκυρα 1 Δεκ. 1914

Αξιότιμε Κύριε:

.....

Τέλος θέλω να είσθε βέβαιος πως δεν έχω την παραμικρότερη αμφιβολία για την ειλικρίνειά Σας, και πως ξέρω να εχτιμώ όλες τις άλλες αρετές Σας, που μου τις αποδείξατε αρκετά στη μακρινή μας αλληλογραφία. Αν έχω δισταγμούς για το τύπωμα των τραγωδιών του Σαίξπηρ, η αιτία είναι πως τα μέσα μου είναι περιορισμένα και πως προσπαθώ να οικονομήσω όσα μπορώ στην έγδοση χωρίς ζημία της. Γι' αυτό θα ήθελα να ξέρω πόσα τυπογραφικά φύλλα θα χρειαστούν για την *Τρικυμία*, και προκειμένου για στίχους ο λ/μός είναι φυσικά εύκολος· έπειτα πόσο στοιχίζει εκεί το χαρτί τα 500 φύλλα, για να ιδούμε μη θα εσύμπερνε να Σας στείλω από εδώ ένα ποσό, αφού ο κ. Ασπιώτης έχει μεγάλη αποθήκη και θα μου το | πουλούσε χωρίς ωφέλεια. Δεν ξέρω μόνο τί στοιχίζουν τώρα οι ναύλοι και τα εκεί τελωνεία. Αλλά θα μπορούσατε να με πληροφορήσετε.

.....

B 24.

Κέρκυρα 20 Ιαν. 1915

Αξιότιμοι Κύριοι,

.....
Ο,τι αποβλέπει τώρα την ταπεινή μου μετάφραση, σας γράφω τ' ακόλουθα. Πρώτα απ' όλα σας ευχαριστώ και σας θαυμάζω για την αφιλοκέρδειά σας· την τιμή που μου ζητάτε, δραχμές [sic] 100 εκατό, είμαι πρόθυμος να σας την καταβάλω, αφού τυπωθεί το βιβλίο, όπως εκάμαμε και για το *Νάλα*. Δεν αξίζει ο κόπος να σας στείλω τ' χαρτί απ' εδώ, γιατί οι ναύλοι και τα τελωνεία τρώνε την ωφέλεια, αφού ο κύρ. Ασπιώτης δεν μπορεί να μου δίνει το χαρτί λιγώτερο από 16 φράγκα τα 500 φύλλα, χωρίς όφελος δικό του. Από τα 500 αντίτυπα που θα τραβήξετε, μου στέρνετε εμέ | πενήντα μόνο, και εκατό στέρνετε του *Νουμά* πληρόνοντας για λ/σμό μου τους ναύλους· τα επίλοιπα 350 τα βαστάτε για δικά σας, επειδή ο σκοπός είναι να πουληθούν όσο το δυνατό περισσότερα όχι να βγάλουμε ωφέλεια.
.....

Από τα τέλη του 1915, ο Θεοτόκης είχε αναλάβει Διευθυντής Συντάξεως του περιοδικού *Κερκυραϊκή Ανθολογία*, που εκδόθηκε από την λεγόμενη «Συντροφιά των Εννιά». Συνεπώς το ενδιαφέρον του για συνεργασία με τον *Νουμά* ατόνησε ολότελα, και ως προς τα *Γράμματα* περιορίστηκε στις δυνατότητες που του παρείχαν για την αυτοτελή έκδοση εκτενέστερων εργασιών του.

Η επόμενη, συντομότερη επιστολή, μου φαίνεται αξιοπρόσεχτη από την άποψη ότι ο Θεοτόκης, αντί να ξαναπροτείνει για έκδοση τον *Λήρ* ή τον *Μακβέθ*, βγάζει από το μεταφραστικό μανίκι του τον άσο του *Άμλετ*—ο οποίος, ωστόσο, δεν εκδόθηκε παρά 70 χρόνια αργότερα. Δεν ξέρω αν έχει παρατηρηθεί ένα είδος συγγενικού συναγωνισμού του Θεοτόκη με τον θείο της μητέρας του, *Ιάκωβο Πολυλά*, ο οποίος είχε μεταφράσει από τα έργα του *Σαίξπηρ* μονάχα την *Τρικυμία* (1855) και τον *Αμλέτο* (1889).

B 27.

Κέρκυρα 29 Ιουλίου 1916

Αξιότιμοι Κύριοι,

Έλαβα το καλοτυπωμένο δοκίμιο της *Τρικυμίας*. Σε ιδιαίτερο χαρτί

Εκδοτικές περιπέτειες των μεταφράσεων του Σαίξπηρ από τον Κωνσταντίνο Θεοτόκη

σας σημειώνω τα λάθη που πρέπει να διορθωθούν σ' ένα χαρτί κολλημένο στην αρχή ή το τέλος της φυλλάδας. Σας παρακαλώ κι όλας να μου ειπείτε τί σας χρωστώ για όλην αυτήν την εργασία [...].

Σας ρωτώ τέλος αν θα ηθέλατε να τυπώσετε και άλλη μία τραγωδία του Σαίξπηρ, π.χ. τον *Αμλέτο*

και σας στέρνω φιλικά χαιρετίσματα

Δικός σας

Κ. Θεοτόκης

[Συνημμένο 1 φύλλο τυπογραφικών σφαλμάτων, που δημοσιεύτηκαν όλα στην σ. 65 της αλεξανδρινής έκδοσης της *Τρικυμίας*.]

Το τελευταίο γράμμα τούτης της ανακοίνωσης είναι το 29ο της όλης σειράς των 31 επιστολών. Από άποψη νέων πληροφοριών, το θεωρώ ιδιαίτερα σημαντικό. Η ριζική μεταβολή των οικονομικών και πολιτικών συνθηκών του Θεοτόκη, τον είχαν οδηγήσει στην Αθήνα, όπου, ύστερα μάλιστα από την θητεία του στην Εθνική Βιβλιοθήκη (1918-20), επόμενο ήταν να του γίνουν διάφορες ελκυστικές και συχνά ανειλικρινείς προτάσεις από εκδότες-βιβλιόπώλες—, οι πιο αξιόπιστοι από τους οποίους στάθηκαν ο Γιώργος Βασιλείου και ο Κώστας Ελευθερουδάκης.

Μολαταύτα, ο Θεοτόκης φαίνεται να εμπιστεύεται περισσότερο τον Πάργα, από τον οποίο ελπίζει να εξασφαλίσει ένα είδος υποτροφίας για την μετάφραση όλων των έργων του Σαίξπηρ. Όμως η ελπίδα αυτή αποδείχτηκε αβάσιμη, τόσο εξ αιτίας της οικονομικής δυσπραγίας του Πάργα—ο οποίος αναγκάστηκε να παραχωρήσει στον Μιχάλη Περίδη την ουσιαστική διεύθυνση των *Γραμμάτων* στα τέλη του 1919—, όσο και επειδή η υγεία του Θεοτόκη άρχισε να καταρρέει αναπάντεχα. Έτσι, τον Μάιο 1919, όντας 47 ετών, δεν υποψιαζόταν πως του απέμεναν μονάχα τέσσερα χρόνια όλο και πιο αφόρητης ζωής.

B 29.

Κέρκυρα 21 Μαΐου 1919

Αγαπητέ μου Κύριε Πάργα,

[...] Σας απαντώ ολίγο αργά στο γράμμα Σας, αλλά ήμουν στην Αθήνα φορτωμένος δουλειές [...] | Το εμπόριο των βιβλίων ακμάζει τώρα στην Ελλάδα, και σύμφωνα με τις προβλέψεις των εμπόρων, με τις νέες επαρχίες, θα ακμά-

σει περισσότερο. Οι συγγραφείς επούλησαν όλα τους τα βιβλία σε πολύ καλές τιμές και θα τυπωθούν σωρός άλλα μόλις έρθει χαρτί.—Μου ζητήθηκε τέλος κ' εμέ του ίδιου η συνεργασία από διάφορους βιβλιοπώλες, και πριν τους δώσω απάντηση θα ήθελα να ξέρω τη γνώμη Σας. Θα επιθυμούσα δηλαδή να προτιμήσω Εσάς, εάν δεν πρόκειται να ζημιώσω αισθητώς εις το οικονομικόν μέρος, πράμα που είμαι αναγκασμένος να το λάβω υπ' όψιν γιατί ο πόλεμος μού έφερε αφάνταστη καταστροφή.—

Οι βιβλιοπώλες, λοιπόν, των Αθηνών προσφέρουν να τυπώσουν

[1^ο] Τα διηγήματά μου, 14 ή 15 σε δύο τόμους, από περίπου 10 τυπογρ. | φύλλα. Θα ετύπωναν 1000 αντίτυπα προς δρχ. 5 και θα μου έδιναν προκαταβολικώς το μισό από την ωφέλεια.

[2^ο] Με τον ίδιο οικονομικό συνδυασμό θα ετύπωναν τον *Ερμάννο* και τη *Δωροθέα* του Goethe από την *Κερκ. Ανθολογία*.

και [3^ο] τις 4 άλλες τραγωδίες του Shakespeare που έχω μεταφρασμένες.

Για το Λουκρήτιο δε μου έγεινε καμμία πρόταση.

Όσο για τις τραγωδίες του Shakespeare, ένας από τους σκοπούς της ζωής μου ήταν να αφήσω στα Ελληνικά γράμματα ένα αληθινό μνημείο και είχα λάβει την απόφαση να μεταφράσω όλα τα έργα του μεγάλου ποιητή. Θα ημπορούσα να μεταφράζω τρία ή τέσσερα το χρόνο, ώστε το όλο έργο θα ήταν έτοιμο σε μία δεκαετία από σήμερα. Θα έπρεπε να ξέρω όμως εκ των προτέρων πως η εργασία αυτή θα μου άφινε κάποιο εισόδημα για να επαρκέσω στις ανάγκες της ζωής όσο βαστά [[αυτή η εργασία]], και σας ρωτώ λοιπόν αν θέλετε να αναλάβετε μίαν τέτοιαν έκδοση, και αν διαθέτετε γι' αυτήν αρκετά χρηματικά μέσα.—Θα ημπορούσατε κι όλες να συνεννοηθήτε με τους εκδότες της *Νέας Ζωής* και από κοινού να την αποφασίσετε.—Ο κύριος Φέξης στην Αθήνα αναλαβαίνει να τυπώσει τις τραγωδίες του Shakespeare, αλλά όσες μόνο του αρέσουν, γι' αυτό και δεν έκλεισα καμμία συμφωνία, έχει κι όλες οργανωμένη λογοκρισία.

Περιμένω απάντησή Σας και μένω δικός Σας.

Κωνστ. Θεοτόκης

Πέρα από το ύστατο, Πάρθιο βέλος εναντίον του Φέξη, μένει να σημειώσω πως η εκδοτική περιπέτεια των Σαιξπηρικών μεταφράσεων του Θεοτόκη έλαβε προσωρινό τέλος με τον θάνατό του, τον Ιούλιο 1923. Εκείνη την χρονιά ο Κώστας Ελευθερουδάκης εξέδωσε τον *Μακβέθ*—αλλά κράτησε στο

Εκδοτικές περιπέτειες των μεταφράσεων του Σαίξπηρ από τον Κωνσταντίνο Θεοτόκη

χρονοντούλαπό του τις χειρόγραφες μεταφράσεις του *Ληρ* και του *Άμλετ*, οι οποίες μόλις στα 1975 αναδύθηκαν σε ένα παλαιοπωλείο στο Μοναστηράκι.

Αθήνα, 2 Απριλίου 1988

Γ. Π. ΣΑΒΒΙΔΗΣ

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ Κ. ΘΕΟΤΟΚΗ ΠΡΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΑ/ΣΤ. ΠΑΡΓΑ

(Με + σημειώνονται όσες επιστολές δεν είναι γραμμένες με το χέρι του Κ.Θ.
αλλά υπογραμμένες από τον ίδιο
και με * όσες αφορούν εν όλω ή εν μέρει τις σαιξπηρικές του μεταφράσεις)

*	1.+	Καρουσάδες	25 Μαρτίου	1912
*	2.+	Καρουσάδες	15 Αυγούστου	1912
	3.	Κέρκυρα	24 Μαρτίου	1913
	4.	Καρουσάδες, Κέρκυρα	10 Απριλίου	1913
	5.	Καρουσάδες/Κέρκυρα	8/21 Μαΐου	1913
	6.	Καρουσάδες	22 Μαΐου	1913
	7.	Καρουσάδες (Κέρκυρα)	18 Ιουνίου	1913
	8.	Καρουσάδες	25 Ιουνίου	1913
	9.	Καρουσάδες	27 Ιουλίου	1913
	10.	Καρουσάδες	19 Φεβρουαρίου	1914
	11.	Καρουσάδες	12 Μαρτίου	1914
	12.	Καρουσάδες	14 Μαΐου	1914
	13.	Καρουσάδες	21 Μαΐου	1914
*	14.	Καρουσάδες	26 Μαΐου	1914
	15.	Καρουσάδες	14 Ιουνίου	1914
	15α.+	Καρουσάδες [τηλεγράφημα, γαλλικά]	16 Ιουνίου	1914
	16.	Καρουσάδες	27 Αυγούστου	1914
	17.	Κέρκυρα	6/14 Σεπτεμβρίου	1914
	18.	Κέρκυρα	17 Οχτωβρίου	1914
*	19.	Κέρκυρα	18 Οχτωβρίου	1914
*	20.	Κέρκυρα	28 Οχτωβρίου	1914
*	21.	Καρουσάδες	7 Νοεμβρίου	1914

Εκδοτικές περιπέτειες των μεταφράσεων του Σαίξπηρ από τον Κωνσταντίνο Θεοτόκη

22.	Κέρκυρα	17	Νοεμβρίου	1914
*23.	Κέρκυρα	1	Δεκεμβρίου	1914
*24.	Κέρκυρα	20	Ιανουαρίου	1915
25.	Κέρκυρα	16	Απριλίου	1915
26.	Κέρκυρα	5	Σεπτεμβρίου	1915
*27.	Κέρκυρα	29	Ιουνίου	1916
28.	Κέρκυρα	5	Φεβρουαρίου	1919
*29.	Κέρκυρα	21	Μαΐου	1919
30.+	Εν Αθήναις τη	10	Σεπτεμβρίου	1920 [δφο]
31.+	Κέρκυρα	26	Οκτωβρίου	1922

Σύνολο: Από 25/3/12 έως 26/10/22, 31 επιστολές + 1 τηλεγράφημα
(βλ. συνοπτικό πίνακα ετήσιας κατανομής των επιστολών του).

Ετήσια κατανομή επιστολών

1912	2
1913	7
1914	14+1
1915	3
1916	1
1917	0
1918	0
1919	2
1920	1
1921	0
1922	1

Αθήνα, Απρίλιος 1988

Γ.Π.Σ.

